WORLD FORUM ON ACADEMIC INNOVATION AND DIGITAL LITERACY

NOMUKAMMAL RAQOBATLI BOZORLARDA MONOPOLIYA VA MONOPSONIYA STRUKTURALARINING DETERMINATSIYASI VA IQTISODIY SAMARADORLIK TAHLILI

Toshkent Davlat Iqtisodiyot Universiteti To’rtko’l fakulteti Iqtisodiyot yo‘nalishi,
2- kurs bakalavriati talabasi
G`oyibnazarova Durdona Ikromovna

Annotatsiya

Ushbu mavzuda bozor muvozanatining buzilishiga olib keluvchi fundamental omillar - taklif va talab tomonidagi yakkahokimliklarning iqtisodiy tabiati tahlil qilinadi. Ishda monopoliyaning narx shakllanishi strategiyalari, monopsoniyaning resurslar bozoridagi ekspluatatsion xususiyatlari hamda Lerner indeksi orqali bozor quvvatini baholash masalalari ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, Pareto-optimal holatdan og‘ish va jamiyatning sof iqtisodiy yo‘qotishlari (Deadweight Loss) mantiqiy-matematik jihatdan ko`rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: Bozor hokimiyati, marginalizm, Pareto-samaradorlik, Lerner indeksi, ijtimoiy rifoh, narx diskriminatsiyasi, institutsional tartibga solish, o‘lik yo‘qotish, hosilaviy talab.

Iqtisodiyot nazariyasida bozorning samaradorligi resurslarning optimal taqsimlanishi va narxning marginal xarajatlarga tenglashishi bilan belgilanadi. Biroq, real iqtisodiy munosabatlarda subyektlarning narxga ta’sir o‘tkazish qobiliyati, ya’ni bozor hokimiyati yuzaga keladi. Monopoliya va monopsoniya ushbu hokimiyatning ikki ekstremal qutbidir. Monopoliya taklif tomonidagi yakkahokimlik sifatida iste’molchilar farovonligiga daxl qilsa, monopsoniya talab tomonidagi ustunlik sifatida ishlab chiqaruvchilar va resurs yetkazib beruvchilarning iqtisodiy manfaatlarini cheklaydi. Ushbu tuzilmalarni o‘rganish bozor mexanizmlaridagi nuqsonlarni aniqlash

va ularni davlat tomonidan tartibga solishning ilmiy asoslarini yaratishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Monopoliya sharoitida bitta firma tarmoqning mutlaq hukmroniga aylanadi, binobarin, firmaning shaxsiy talab egri chizig‘i butun bozorning talab egri chizig‘i bilan mos keladi. Monopolist foydani maksimallashtirish uchun o‘zining marginal daromadi (MR) marginal xarajatlariga (MC) teng bo‘lgan ishlab chiqarish hajmini tanlaydi. Biroq, mukammal raqobatdan farqli o‘laroq, monopolist belgilagan narx marginal xarajatlardan sezilarli darajada yuqori bo‘ladi (P > MC).

Narxning marginal xarajatdan og‘ish darajasi Lerner indeksi orqali baholanadi va u talabning narx bo‘yicha elastikligiga teskari proporsionaldir. Monopoliyaning mavjudligi jamiyat uchun "o‘lik yo‘qotishlar" keltirib chiqaradi: ishlab chiqarish hajmi ijtimoiy optimal darajadan past, narx esa yuqori bo‘ladi. Iste’molchi ortiqchasining bir qismi monopol foyda ko‘rinishida firmaga o‘tsa, resurslarning noto‘g‘ri taqsimlanishi natijasida boy berilgan samaradorlik jamiyatning sof yo‘qotishiga (ijtimoiy rifohning kamayishiga) aylanadi. Bundan tashqari, monopolistlar narx diskriminatsiyasi usullaridan foydalanib, iste’molchi ortiqchasini yanada ko‘proq o‘zlashtirishga intiladilar.

Monopsoniya tahlili asosan ishlab chiqarish omillari, xususan, mehnat bozorida dolzarbdir. Agar bozorda resurs uchun yagona xaridor mavjud bo‘lsa, u narxni belgilashda strategik ustunlikka ega bo‘ladi. Monopsonchi uchun qo‘shimcha resurs birligini jalb qilishning marginal xarajati (MIC) uning narxidan yuqori bo‘ladi, chunki keyingi birlik uchun narxni oshirish barcha oldingi birliklar narxini ham qayta ko‘rib chiqishni taqozo etadi.

Bu holatda monopsonchi resursning marginal unumdorligi (MRP) uning marginal xarajatlariga teng bo‘lgan nuqtada to‘xtaydi, lekin resursga (masalan, ish haqiga) taklif egri chizig‘iga muvofiq, ancha past darajada haq to‘laydi. Natijada "monopsonistik ekspluatatsiya" yuzaga keladi. Bu jarayon nafaqat adolatsiz daromad

taqsimotiga, balki jamiyatda bandlik darajasining va ishlab chiqarish potentsialining sun’iy ravishda pasayishiga olib keladi. Ijtimoiy rifoh nuqtai nazaridan, monopsoniya ham monopoliya kabi samaradorlikning boy berilishiga sababchi bo‘ladi.

Bozor hokimiyatining salbiy oqibatlarini, xususan ijtimoiy rifohning pasayishini yumshatish uchun davlat antimonopol va regulyativ siyosatni amalga oshiradi. Tabiiy monopoliyalar holatida davlat narxlarni o‘rtacha xarajatlar darajasida tartibga solish yoki ijtimoiy optimal nuqtaga yaqinlashtirish strategiyasini qo‘llaydi. Monopsoniya sharoitida esa mehnat bozorini himoya qilish uchun minimum ish haqi miqdorini belgilash, kasaba uyushmalari faoliyatini rag‘batlantirish va jamoaviy shartnomalar tizimini mustahkamlash choralari ko‘riladi. Ushbu institutsional yondashuvlar bozorni Pareto-samaradorlik modeliga yaqinlashtirishga va jamiyatning umumiy farovonligini oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, monopoliya va monopsoniya bozor iqtisodiyotining o‘z-o‘zini tartibga solish qobiliyatini cheklovchi tizimli nuqsonlardir. Monopoliya iste’molchi segmentiga zarar yetkazsa, monopsoniya resurs yetkazib beruvchilar va ishchi kuchining iqtisodiy huquqlarini cheklaydi. Ikkala holatda ham resurslar samarasiz taqsimlanadi va ijtimoiy rifohning boy berilishi kuzatiladi. Barqaror iqtisodiy taraqqiyot uchun davlat tomonidan raqobatni himoya qilish, bozorga kirish to‘siqlarini kamaytirish va iqtisodiy subyektlar o‘rtasidagi muvozanatni saqlash strategik ustuvorlik bo‘lib qolishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Varian, H. R. (2019). Intermediate Microeconomics: A Modern Approach. W.W. Norton & Company.

2.Tirole, J. (1988). The Theory of Industrial Organization. MIT Press.

3.Pindyck, R. S., & Rubinfeld, D. L. (2018). Microeconomics. Pearson Global Edition.

4.Shodmonov, Sh. Sh. (2021). Iqtisodiyot nazariyasi. Toshkent, "Fan va texnologiya" nashriyoti.

5.Mankiw, N. G. (2020). Principles of Economics. Cengage Learning.мм